

Het archeologisch project in de binnendelta van de Niger en het nut van ontwikkelingssamenwerking op sociaal-cultureel gebied

De Binnendelta

In de Binnendelta van de Niger in Mali loopt een archeologisch project van het Malinese Institut des Sciences Humaines te Bamako, dat in samenwerking met vier Nederlandse onderzoekers (R.U. Groningen en R.U. Utrecht) wordt uitgevoerd in het kader van de ontwikkelingssamenwerking Nederland-Mali.¹ Het project is het eerste op sociaal-cultureel gebied in Mali dat overeenkomstig een wens, uitgesproken door de Lome-III conferentie, wordt uitgevoerd met Nederlands ontwikkelingsgeld.

In deze bijdrage zal ik U eerst iets over de doelstellingen en de aard en over de eerste resultaten van dit project berichten, om tot slot stil te staan bij de zin van het besteden van ontwikkelingsgeld aan een dergelijk project.

Bij de dekolonisatie van Frans West-Afrika in 1960 nam de Franse Sudan als onafhankelijke republiek de naam Mali aan, waarbij het machtige rijk Mali dat van ca 1200 tot ca 1500 A.D. in West-Afrika bestaan had, peet stond.

Ten tijde van onze Middeleeuwen hebben zich in West-Afrika achtereenvolgens drie grote rijken ontwikkeld waarover wij vooral door Arabische reizigers enigszins geïnformeerd zijn.² Een daarvan, dat voor een groot deel samenviel met de huidige republiek, was het rijk Mali. De drijfveer achter de groei van die rijken was de exploitatie van en handel in goud en zout. Geruchten over de Westafrikaanse rijkdommen drongen zelfs tot in Europa door, getuige een Catalaanse kaart van 1375 die Koning Musa van Mali afbeeldt die, gezeten op zijn troon met in zijn rechterhand een goudklomp, een Arabische handelaar ontvangt. In 1324 was deze vorst met een karavaan naar Mekka getrokken, en het goud dat hij op doorreis in Cairo met wistige hand had uitgedeeld had de Egyptische financiële huishouding van die dagen danig in de war gebracht. De bekende wereldreiziger-schrijver Ibn Batuta bezocht Mali in de jaren 1352-1353, en maakte ondermeer melding van de grote relatieve rechtszekerheid en veiligheid, ook voor reizigers uit den vreemde.

Evenwel, over de feitelijke situatie in die rijken zonder schrift en over de sociaal-economische toestanden is weinig bekend, en de in Mali levende behoefte om de kennis van dat glorieuze verleden te verrijken langs archeologische weg is dan ook begrijpelijk. Daartoe zijn een inventarisatie van de belangrijkste archeologische vindplaatsen en een oriënterend onderzoek naar wat hun ligging en verspreiding ons kan vertellen een eerste vereiste. Daarin wil het project van het Institut des Sciences Humaines, voorzover het de Binnendelta van de Niger betreft, voorzien.

Afb. 1. Gezicht op Djenné-Djeno, 'Oud-Djenné', de grootst bekende toguere. Op de voorgrond de 'stadsgracht', de ringvormige depressie rond de toguere ontstaan door het voortdurend leemgraven voor tichelstenen. In de regentijd loopt die depressie vol water, dat er nog lange tijd blijft staan (foto: D. A. Gerrets).

Een bijzonder gebied

De Binnendelta van de Niger is in meer dan een opzicht een interessant gebied.³ De Niger ontspringt op de van de kust afgewende noordflank van het Westafrikaanse kustgebergte. Traagstromend bij gering verval heeft hij al bijna 1000 km afgelegd als hij de Binnendelta, een haast vlak sedimentatiebekken van ca 400 km land en 100 km breed, binnenstroomt. Evenals zijn belangrijkste zijrivier, de Bani, is de Niger een regenrivier, hetgeen betekent dat hij in en na de regentijd (ca

juni-september) tot een machtige stroom aanzwelt, om gedurende de droge maanden daarna weer in te schrompelen tot een rivier die in het buurland Niger in droge jaren weinig meer dan een droge bedding is. Het meeste water van Niger en Bani is afkomstig uit het verre oorsprongsgebied, en zo komt het dat de hoogste waterstand de Binnendelta pas bereikt in oktober en november, als de regentijd daar alweer lang achter de rug is. Wie dan de Binnendelta nadert door het droge dorre Sahellandschap, komt ineens tot zijn verrassing voor een onmetelijke groene vlakte te staan doorsne-

den door levende en dode rivierarmen, stroomruggen en overstromingsbekkens. In het noordelijke deel doorsnijden bovendien evenwijdige reeksen Oost-West gerichte duinen de vlakke die het water stuwen.

Nederzettingen

Het cruciale belang van de Binnendelta voor plant, dier en mens is niet moeilijk te raden. Vijf ethnies leven in die Binnendelta (Bozo, Marka, Bambara, Peul en Songhai) die ieder een eigen 'nis' exploiteren: visvangst, natte rijstbouw, droge gierstbouw, veehouderij en handel. Hoewel die volksgroepen intensieve contacten onderhouden en zij in steden als Djenné en Mopti samen wonen, hebben zij toch hun eigen taal en culturele identiteit behouden. Over de ouderdom van deze vrij unieke symbiose is niet zoveel bekend. Zeker lijkt dat de Bozo de Binnendelta het langst bewonen, maar wanneer en onder welke omstandigheden de anderen erbij gekomen zijn staat niet vast.

Wat vaststaat is dat in het gehele gebied van de Binnendelta vele honderden verlaten nederzittingsplaatsen liggen in de vorm van *togues* (enkelvoud: *toguer*), die naar aard en functie goed vergelijkbaar zijn met de terpen of wierden in ons Fries-Groningse kustgebied. Deze oude woonheuvels liggen vooral op de oeverwallen langs nu veelal dode rivierarmen. Niet uitgesloten kan worden dat het aanvankelijk kunstmatige ophogingen betrof die bescherming boden tegen hoog water, maar hun huidige omvang en hoogte (diameters tot vele honderden meters en hoogten tot ca 8 m komen voor) is toch het resultaat van vele generaties bouwwerken, opgetrokken uit van gedroogde klei en zand vervaardigde tichels en na zekere tijd weer vervallen – men denke aan de tells in Mesopotamië.

Het aantal van deze *togues* in sommige streken van de Binnendelta suggereert dat daar in het verleden de bevolkingsdichtheid aanzienlijk groter is geweest dan tegenwoordig. Maar zolang deze heuvels niet bij benadering gedateerd kunnen worden is dit een voorbarige conclusie: niemand weet immers hoeveel er tezelfdertijd bewoond waren. Over die datering is tot nu toe weinig bekend. De enige opgravingen die omtrent de datering enig inzicht verschaffen laten bij een zeer grote *toguer* een bewoning zien die omstreeks de 3de eeuw v. Chr. aanving⁴; bij twee kleinere *togues* bleek de bewoning terug te gaan tot omstreeks het begin van de tijd der grote rijken.⁵

Men kan met zekerheid aannemen dat de Binnendelta van de Niger voor het grote rijk Mali een van de belangrijkste

deelgebieden vormde, niet alleen door de relatief grote potentiële rijkdom, maar ook als doorgangsgebied voor de Noord-Zuid handel in goud en zout, met Tombouctou en Djenné als de twee belangrijkste stedelijke centra. Door de talrijke *togues*, die men niet over het hoofd kan zien, is de Binnendelta bovendien een voor onderzoek gemakkelijk toegankelijk gebied. De *togues* zelf houden een schat aan informatie verborgen. Geen wonder dat het Institut des Sciences Humaines dat gebied voor het project uitkoos.

Archeologisch project

Het project is gericht op de archeologische overblijfselen in vooreerst een deel van de Binnendelta: het gebied tussen de Niger en zijn zijrivier de Bani, met de oude stad Djenné als belangrijkste centrum. Het gaat om de volgende doelstellingen:

1. een inventarisatie van alle *togues* met hun uiterlijk waarneembare kenmerken (en van eventuele andere

Afb. 2. Kleine *toguer* in de buurt van Djenné (foto: J. D. van der Waals).

2. in dezelfde periode, een archeologische resten), op basis van een aan het veldwerk voorafgaande analyse van luchtfoto's. Twee veldcampagnes telkens van ruim twee maanden zijn hiervoor uitgetrokken;

2. in dezelfde periode, een historisch-geomorfologische studie van het betreffende gebied, die een reconstructie van de wordingsgeschiedenis van de delta zoals die er nu ligt mogelijk maakt. Op basis daarvan kan enerzijds wellicht vastgesteld worden welke groepen van *togues* in opeenvolgende stadia of juist tegelijk zijn gesticht, en kan aan de andere kant soms de reden voor vestiging op een bepaald punt (aantrekkelijkheid voor natte of droge akkerbouw, veehouderij of visvangst) worden achterhaald;

3. een analyse van de onder 1 en 2 verzamelde gegevens om inzicht te krijgen in de nederzittingsstructuur in het betreffende gebied. Vragen die daarbij aan de orde komen zijn: Is er sprake van

een nederzettingshiërarchie (gehucht, dorp, regionaal centrum, bovenregionaal centrum)? Kan men iets gewaar worden m.b.t. het urbanisatieproces, wanneer en waar, in dit gebied? Is iets te zeggen aan gaande de ouderdom van het huidige mozaïek van ethnies met hun geheel eigen aanpassingen?

Afb. 3. *Kanie Boro*, een *toguer* nabij Djenné. De sleuven van de plunderaars zijn tot halverwege de heuvel gevorderd (foto: D. A. Gerrets).

Afgeleide doelstellingen, die ten dele eerst later aan de orde komen, zijn:

4. scholing en bekendmaking van Malinese jongeren tijdens het werk met de gevolgde methodiek;

5. popularisatie van de te winnen inzichten voor bredere lagen van de Malinese bevolking, en

6. het aanleveren van bouwstenen voor de bescherming van de archeologische monumenten – zoals wij zullen zien van actueel belang.

De eerste campagne in het veld heeft inmiddels plaatsgevonden (jan.-maart 1989); vijf Malinezen en vier Europeanen hebben in goede harmonie ruim 220 *togues* geïnventariseerd in het gebied van Djenné. Het zoeken en bezoeken van de *togues* in het veld heeft ons inzicht in de inherente problematiek aanmerkelijk verdiept en ons de variabiliteit der verschijnselen leren kennen. Het is hier niet de plaats daarop in te gaan, ik wil slechts opmerken dat de datering van de heuvels bij gebrek aan deugdelijke criteria een groot probleem oplevert. Enkele opgravingen om te komen tot een typochronologie van het aardewerk lijken onontbeerlijk.

Bescherming

Bij één aspect wil ik wel een moment stilstaan: de bescherming van het nationale culturele erfgoed en meer in het bijzonder van de archeologische monumenten. Er vinden op dat gebied verontrustende ontwikkelingen plaats.

Sinds een jaar of vijftien verschijnen in de kunsthandel in toenemende

mate terra-cotta beelden van soms grote artistieke waarde en expressiviteit. Voor musea en verzamelaars zijn het begeerde, prestigieuze objecten, waarvoor nu astronomische bedragen betaald worden. Over de herkomst van die beelden bestaat geen onzekerheid: ze worden illegaal opgegraven uit de toegue, vooral in het gebied rond Djenné. Maar over de context waarin zij gevonden worden is niets bekend. Tot nu toe is nog geen enkel beeld bij gecontroleerd onderzoek in zijn oorspronkelijke context aangetroffen! De aldus illegaal opgegraven beelden verlaten ook illegaal, voor relatief bescheiden prijzen, het land, om vervolgens de handel buiten Mali grote winsten op te leveren.

Wat deze gang van zaken voor de archeologische monumenten in de Binnendelta betekent, werd ons tijdens de eerste campagne in het veld eerst recht duidelijk. Er is vrijwel geen toguere meer die niet grotere en kleinere gaten van schijnbaar op goed geluk gravende plundersaars vertoont. Veel erger is dat sinds kort en in toenemende mate blijkbaar door de handel georganiseerde groepen gravers in wekenlange arbeid het hele oppervlak van een toguere tot een diepte van bijna 1 m systematisch doorspitten op zoek naar beelden. Daarbij wordt alles dat geen beeld is kort en klein geslagen: muurresten, graven en aardewerk. De gravers zijn boeren uit de omtrek die in de droge tijd toch nauwelijks werk omhanden hebben en die meestal grote problemen hebben om de hen opgelegde belastingen te betalen; de wens er iets bij te verdienen is maar al te begrijpelijk. Zeer lage salarissen en maanden achterstand in de uitbetaling daarvan maken de ambtenaren die gehouden zijn de gravers het plunderen te beletten tot een gemakkelijke prooi voor het smeergeld van de illegale handel.

Betreuenswaardig is dat het nationale culturele erfgoed het land ongeregistreerd verlaat, zonder dat het land noemenswaardig van de hoge prijzen profiteert. Al even betreuenswaardig is dat wij geconfronteerd worden met een groeiende stroom beelden die gedegradeerd zijn tot kale, wortelloze kunstvoorwerpen, waarvan te weinig over de herkomst en niets over betekenis en functie bekend is. Zeer verontrustend is de informatievernietiging in het gebied van oorsprong, die dramatische vormen aanneemt. Het is hoog tijd dat men zich in het Westen realiseert waar men aan meewerkt als men deze beelden verhandelt en verwerft!

Ontwikkelingsaspecten

Tot slot enkele opmerkingen over de vraag of het besteden van ontwikkelingsgeld aan dit soort projecten zinvol is. In 1947 merkte een Chef uit Nigeria op: 'Nigeria is geen natie. Het is een geografisch begrip'.⁶ Hetzelfde geldt voor de

Afb. 4. De verwoestingen aangericht door de plundersaars op Kanie Boro, nabij Djenné: overal kuilen en bulten (foto: D. A. Gerrets).

meeste jonge Westafrikaanse landen. In Mali treffen we een tiental ethnies aan, ieder met hun eigen cultuur. De leden van die ethnies verstaan elkaars talen niet, zodat men als nationale voertaal het Frans heeft gekozen. Het identiteitsgevoel van de meeste Malinezen, vooral van de ouderen en zeker op het platteland, is verbonden met hun stam, niet met hun Natie. Wat de staat onderneemt en decreteert wordt door zeer velen ervaren als iets dat komt van buiten, even vreemd als de taal die ze moeten leren. Voor talrijke, in hun eigen milieu consciëntieuze mensen, hoog en laag geplaatst, bestaan nauwelijks morele remmingen om de staatsruif te plukken.

Een land als Mali kan de economische en morele malaise niet te boven komen als de inwoners zich daar niet gezamenlijk, als Malinezen, verantwoordelijk voor voelen. De eerste president van Mali, Modibo Keita, was zich van die noodzaak bewust. Niet alleen werd de naam Mali gekozen omdat die teruggreep naar een gezamenlijk, groot verleden. Hij zond een groot aantal jonge veelbelovende Malinezen naar vooral Oosteuropese universiteiten om vakken als geschiedenis en archeologie te studeren, in de hoop langs die weg het historisch bewustzijn en het nationale zelfbewustzijn in het land te stimuleren. Dat concept lijkt te werken, zoals bij jongere Malinese intellectuelen valt op te merken. In die kringen voelt men zich Malinees, is men geïnteresseerd in vragen als die waar dit project zich op richt, en is men overtuigd van de zinvolheid ervan, ook met betrekking tot de problematiek van het heden.

Het stimuleren van het nationaal bewustzijn door identificatie met een groot verleden is voor ons niets nieuws.⁷ In Denemarken, na de nederlaag tegen Pruisen in 1864, bloeide de interesse voor de voorgeschiedenis op als nooit tevoren. Men identificeerde zich met een als groot ervaren verleden, expliciet ter compensatie van het gekwetste nationale bewustzijn. In Tsjecho-Slowakije beleefde de archeologische interesse voor de vroege Slavische koninkrijken in dat land na de

inlijving bij het Oostblok een opmerkelijke hausse. In het Derde Rijk werden de Germanen als eigen voorgelacht tot in het lachwekkende opgehemeld, ter rechtvaardiging van de rassenwaan; helaas bleek ook dat effectief. In West-Afrika leefde het besef dat verhoging van het zelfbewustzijn van de Afrikaan als Afrikaan een onmisbare voorwaarde is voor succesvolle zelfstandigheid reeds een eeuw geleden bij de eerste autochtone historici. In het belang van het welslagen van de ontwikkelingssamenwerking verdienen projecten die dienen tot versterking van het nationaal bewustzijn steun in dat verband.

Dr. J. D. van der Waals is emeritus buitengewoon-persoonlijk hoogleraar in de prehistorie aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Sinds 1975 is hij betrokken bij archeologisch en ethno-archeologisch onderzoek in Mali.

1 Projet de recherche archeologique dans le Delta Interieur du Niger. Medewerkers: Mamadi Dembele (I.S.H., Bamako), D. A. Gerrets, J. D. van der Waals (Vakgroep B.A.I., R.U. Groningen), B. Makaske, M. Terlien (Vakgroep Fysische Geografie, R.U. Utrecht).

2 Overzicht en literatuur in R. Hallett, *Africa to 1875*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1970, Ch. VII.

3 Een bijzonder goede karakterisering van de Binnendelta en zijn bewoners geeft J. Gallais, *L'Homme du Sahel. Espaces, temps et pouvoirs. Le Delta Interieur du Niger (1960-1980)*, Paris, Flammarion, 1981.

4 Djenné-Djeno (= Oud Djenné). S. K. and R. J. McIntosh, *Prehistoric investigations in the region of Jenne, Mali. A study in the development of urbanism in the Sahel*, Oxford, B.A.R. (I.S.) 89, 1980.

5 Toguere Gallia en Toguere Doupwil. R. M. A. Bedaux, T. S. Constandse-Westermann, L. Hacquebord, A. G. Lange en J. D. van der Waals, *Recherches archeologiques dans le Delta Interieur du Niger*, *Palaeohistoria* XX, 1978, pp. 92-220.

6 Chief Awolowo, geciteerd in R. Hallett, *Africa since 1875*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1974, Ch. IV, alwaar ook een goed overzicht van deze en andere met de onafhankelijkheid verbonden problemen.

7 Men zie in dit verband: J. D. van der Waals, *Oudheid en grootheid. Archeologie en nationalisme*, in: M. Chamaun en H. T. Waterbolk, *Voltooid verleden tijd?* Amsterdam, Intermediair 1980, pp. 245-256.